

10. Німенко, А. В. Пам'ятники Тарасові Шевченку / Німенко А. В. – К., 1964.
11. Павловський В. Шевченко в пам'ятниках: 1861-1964 / Павловський В. – Нью-Йорк, 1966.
12. Пам'яті Шевченка // Глобус. – 1928. – № 5. – С. 72-75.
13. Рада. – 1910. – 16 травня.
14. Рада. – 1911. – 16 лютого.
15. Рада. – 1912. – 7 листопада.
16. Рада. – 1914. – 31 січня.
17. Рада. – 1914. – 2 лютого.
18. Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах / Під редакцією Д. Копиці. – К., 1950.
19. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / Упор. М. П. Візир. – К., 1966.
20. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 662. – Спр. 501.
21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2201. – Оп. 3. – Спр. 9.
22. Чикаленко, Є. Х. Щоденник (1907-1917) / Чикаленко Є. Х. – К., 2004.

УДК 94(477):235,3:929Димитрій Солунський

Слов'янські переклади життя Димитрія Солунського та їх вплив на поширення культу святого в Україні

Янов Дмитро

Янов Дмитро. *Слов'янські переклади життя Димитрія Солунського та їх вплив на поширення культу святого в Україні.* У статті розглянуто найбільш ранні списки життя Димитрія Солунського – т. зв. «мучеництво» (passiones) святого Димитрія, та їх переклади на старослов'янську мову, в контексті розповсюдження шанування святого серед слов'ян, перш за все на території України. Кожна з трьох редакцій «мучеництва» розвиває і доповнює попередню новими свідченнями, що у значній мірі впливає на найбільш шанованих святих у всьому християнському світі.

Ключові слова: святий Димитрій Солунський, «мучеництва», редакції, культ.

Янов Дмитрий. *Славянские переводы жизни Димитрия Солунского и их влияние на распространение культа святого в Украине.* В статье рассматриваются наиболее ранние списки жизни Димитрия Солунского – т. наз. «мученичества» (passiones) святого Димитрия, и их переводы на старославянский язык, в

контексте распространения почитания святого среди славян, прежде всего на территории Украины. Каждая из трех редакций «мученичества» развивает и дополняет предыдущую новыми свидетельствами, что в значительной степени влияет на становление культа Димитрия как святого-воина, одного из наиболее почитаемых святых во всем христианском мире.

Ключевые слова: святой Димитрий Солунский, «мученичества», редакции, культ.

Yanov Dmytro. *Slavonic translations of the life of Demetrius of Thessalonica and their influence on the spread of the cult of saint in Ukraine.* The article focuses on the earliest lists of the life of Demetrius of Thessalonica – the so-called «Martyrdom» (passiones) of St. Demetrius, and their translations into Old Church Slavonic, in the context of honoring the saint among the Slavs, especially in Ukraine. Each of the three editions of "martyrdom" develops and supplements the previous new evidence, which largely influences the formation of the cult of Demetrius as a military saint, one of the most respected saints throughout the Christian world.

Keywords: St. Demetrius of Thessalonica, "martyrdom", versions, cult.

Святий великомученик Димитрій Солунський (Мироточець), пам'ят якого відзначається 26 жовтня (8 листопада за новим стилем), є одним із найшанованіших святих у всьому християнському світі, вважається також покровителем міста Фессалонік (слов'янська назва Солунь). Більшість дослідників вважають, що він був страчений за наказом імператора Максиміана Галерія близько 306 р. [2, с. 155].

Слід зазначити, що культ святого Димитрія формувався поступово, з уваги на це актуальними є дослідження присвячених йому агіографічних творів. Оскільки з часом з'являлись нові редакції життя святого, що розвивали і доповнювали попередню, то хронологічні рамки статті охоплюють досить значний проміжок часу: з IX ст. – часу появи першої редакції життя великомученика, і до кінця XVII ст. – часу укладання Четьїх-Міней Димитрія Ростовського.

Серед досліджень, присвячених даній тематиці, перш за все слід назвати дві праці О. В. Іванової – переклад та вступна стаття до «Чудес Димитрія Солунського» [1, с. 91-211] та перша частина статті «Димитрій Солунський» у «Православній енциклопедії» [2, с. 155-168]. Перш за все дослідниця розглядає збірки «Чудес Димитрія Солунського», проте звертає увагу і на життє святого, тобто на т. зв. «страждання святого Димитрія», зокрема, наводить короткий зміст перших трьох редакцій [2, с. 156-157], що є дуже важливим, оскільки досі не існує їх перекладу жодною сучасною мовою. Питання про три редакції «страждання святого Димитрія» коротко розглядали також А. П. Каждан і Н. П. Шевченко в Оксфордському Візантійському словнику, однак залишає відкритим питання про причину змін, що з'являються у другій редакції [17, с. 605-

606]. У вже згаданій статті, присвяченій Димитрію Солунському у «Православній енциклопедії», досить докладно розглядається А. А. Туріловим поширення культу святого серед південних слов'ян і на Русі, особливо слід відзначити його дослідження слов'яно-руської агіографічної традиції, зокрема не тільки перекладів «страждань святого Димитрія», збірок чудес та похвальних слів святому, а також агіографічні твори, складені слов'янськими авторами [9, с. 168-174]. Вплив появи нової редакції життя Димитрія Солунського на іконографію житійних циклів святого розглянуто в дослідженнях А. С. Преображенського та Е. С. Смирнової [6, с. 177-195; 8, с. 617-622].

Джерельна база статті представлена чотирма редакціями життя святого Димитрія, яким, власне, і присвячено дослідження, і про які детальніше буде йти мова нижче. Загалом слід зазначити, що всі твори про Димитрія Солунського, яких чимало було створено в Середні віки грецькою, латинською та слов'янською мовами, прийнято поділяти на три основні види: «страждання святого Димитрія»; декілька збірок розповідей про чудеса, що відбулися в наступні сторіччя після загибелі святого (відомі як «чудеса святого Димитрія»). Третьою групою творів є чисельні похвальні слова, посвячені святому (енкомії), та близькі до них за родом молитви [1, с. 91].

Найбільш ранніми із зазначених груп пам'яток являються «чудеса святого Димитрія». Існує декілька таких збірок розповідей про чудеса святого, два з яких, створені на початку та наприкінці VII ст. в Фессалоніці, вважаються найдавнішими, вони лягли в основу всіх наступних [2, с. 156]. Дослідники розглядають «чудеса святого Димитрія» як важливе джерело з зовнішньої і внутрішньої історії Іллірику (західна частина Балканського півострова) в VI – XII ст. В рамках оповідання про чудеса святого ці збірки представляють собою цілу місцеву хроніку Солуні і її області в епоху слов'янських погромів Балканського півострова [7, с. 255].

«Страждання» Димитрія Солунського були розділені боландистам К. Біесем (де Бі), а згодом І. Делеє на три редакції: *Passio prima* (перше страждання), датоване IX ст., що представлено в трьох версіях: в «Бібліотеці» Константинопольського патріарха Фотія, анонімному скороченому тексті, в латинському перекладі Анастасія Бібліотекаря 876 р.; *passio altera* (друге, або інше страждання); *passio tertia* (третє страждання) – складене Симеоном Метафрастом в 60-ті роки X ст. [10, с. 50-87; 2, с. 156].

Ці три редакції «страждань святого Димитрія», за висловом О. В. Іванової, представляють собою різні стадії формування агіографічної традиції [2, с. 156]. Дослідникам відомі переклади на старослов'янську мову всіх трьох редакцій «страждань» великомученика Димитрія, проте вся пізніша слов'янська агіографічна традиція базується на *passio altera*. Оригінал тексту цієї редакції анонімного автора збережений лише в рукописі у Ватиканській бібліотеці (Vat. gr. 821), і

датується XI ст. Слов'янський переклад цієї редакції відомий в десятках списків XIV-XVII ст., але сам переклад був виконаний не пізніше початку X ст. Таке датування підтверджує похвальне слово Димитрію Солунському, складене Климентом Охридським, учнем святих Кирила та Мефодія, на початку X ст., яке базувалося на тексті *passio altera* [9, с. 172].

Отже, розглянемо коротко зміст трьох редакцій життя великомученика.

Згідно з *Passio prima*, Димитрій був ревним учителем християнської віри, страчений імператором Максиміаном у Фессалоніках, коли імператор повертався зі стадіону, де молодий християнин Нестор в єдиній битві завдав поразки Лію, улюбленому гладіаторові Максиміана [10, с. 87-99]. Причому у версії Фотія взагалі не було зв'язку між Нестором і Димитрієм, останній постраждав через те, що імператор був сповнений гніву [17, с. 605-606]. Вночі благочестиві християни взяли тіло Димитрія і поховали його серед руїн поряд з термами, де його було вбито. Пізніше тут стали траплятися чудеса, і єпарх Іллірику Леонтій побудував на цьому місці каплицю-мартирій на честь Димитрія Солунського.

В *Passio altera* розповідається, що Димитрій відкрито проповідував слово Боже, і багато еллінів приходили послухати його на міську площу до «портику мідників». Димитрій Солунський походив зі знатного синклітського роду, служив спочатку ексцептором у війську, прийняв звання анфіпата Еллади від імператора Максиміана. Імператор Максиміан Геркулій (вважається, що тут автор помилився, назвавши замість Максиміана Галерія імператора Максиміана Геркулія), підкоривши готів та сарматів Риму, повернувшись до Фессалонік, розпочав гоніння на християн. Димитрія було ув'язнено у підземеллі терм, де він хресним знаменням умертвив скорпіона, і де йому явився ангел. Тим часом імператор влаштував на стадіоні бої гладіаторів. В *Passio altera* повторюється сюжет з Нестором (тут він являється другим і послідовником Димитрія), проте додається, що гладіатор Лій «походив із роду Вандальського», і який переміг багатьох в Римі, Сірмії (суч. Сремська-Митровиця в Сербії) і Фессалоніках. Після того, як Нестор переміг Лія, та сказав імператору, що той був вбитий ангелом, надісланим «Богом Димитрія», його було страчено біля Золотих воріт. Згодом самого Димитрія було страчено у в'язниці ударами списа. Його слуга Лупп зібрав кров великомученика в його орар та змочив в ній його перстень. Тіло святого було поховане християнами недалеко від місця його страти. Над похованням святого та предметами, що зібрав Лупп, стали здійснюватися чудеса і зцілення.

Далі в *Passio altera* розповідається, що пізніше єпарх Іллірику Леонтій, який отримав зцілення над тяжкою хворобою над могилою великомученика, звелів знести старі печі, очистити місце від інших будівель та побудував храм на честь Димитрія Солунського. Леонтій забрав частину ораря і плащ, просякнуті кров'ю святого. Лише за допомогою святого, що явився йому, він зміг переправитися через Дунай

в сувору зиму. В Сірмії Леонтій побудував храм на честь Димитрія Солунського неподалік від церкви святої Анастасії, в якому помістив ковчег зі святинями [10, с. 90-95].

Passio tertia Симеона Метафраста базується на попередніх «стражданнях», розширено головним чином за рахунок риторички, докладніше розповідає про відкриття мощей великомученика при будівництві храму Леонтієм [10, с. 96-104].

Таким чином, ми бачимо, що із часом до досить короткого життя святого додаються нові деталі, особливо це помітно в т.зв. *passio altera*, де з'являються повідомлення про те, що Димитрій походив зі знатного синклітського роду, займав важливі державні посади, також з'являється етнічна приналежність гладіатора Лія до вандалів.

Посади, перелічені в *Passio altera*, являються грецькими кальками латинських назв посад, що застосовувалися в апараті управління провінцією за часів пізньої Римської імперії (після адміністративної реформи Діоклетіана). Так, синклітик (συνκλητικός) відповідає латинській назві сенатора [16, с. 1869-1870], анфіпат (ἀνθύπατος) – проконсула [11, с. 111], іпат (ὕπατος) – консула [14, с. 963-964], епарх (ἐπίτροχος) – префекта [13, с. 704]. Проте латинське слово ексцептор (exceptor), що означає секретаря, діловода, канцеляриста або писаря, не подається в тексті Життя у вигляді грецького аналогу, як у попередніх випадках, а записується дослівно – ἐκσέπτορ [10, с. 90]. Причому у слов'янському перекладі таке дослівне написання зберігається – ексьепторь [5, с. 1884]. В похвальних словах Димитрію Солунському, що були створені у слов'янських країнах, слова ексцептор, анфіпат та іпат вже не вживаються – вірогідно тому, що ці терміни були застарілими і малозрозумілими для слов'ян. Так, в похвальному слові Димитрію Солунському, котре склав Григорій Цамблак (бл. 1364 – бл. 1450), говориться, що імператор, вмовляючи святого Димитрія відмовитися від християнства, пропонує: «Не токмо дуксь, якоже ныне в Селунской стран, но и полувселенския владыка будеши» [5, с. 1914]. Термін «дукс» за часів Діоклетіана позначав воєначальника, який очолював війська на кордонах провінцій, а після XIII ст. позначав губернатора невеликих фем [12, с. 659]. Це слово не згадується ні в жодній з ранніх редакцій Життя святого Димитрія, тому, вірогідно, автор використав більш зрозумілий для свого часу термін.

Культ святого Димитрія Солунського зазнає трансформації впродовж усього періоду Середньовіччя – від простого проповідника християнства, який постраждав під час гонінь, до святого-воїна, протектора свого міста. Це підтверджується і іконографією святого – спочатку Димитрія зображували у патриціанському вбранні, з XI ст. – в обладунках та зі зброєю [6, с. 177]. Про те, що святий Димитрій сприймався як захисник Фессалонік, свідчить багато літературних пам'яток, в тому числі похвальне слово Іоанна, архієпископа Солунського (кінець VI – початок VII ст.) [5, с. 1925-1928], та хроніка Іоанна Каменіати про облогу і взяття

арабами Фессалонік в 904 р., яка, як вважалося, була складена очевидцем подій не пізніше 908 р. [3, с. 147-148], проте А. П. Каждан таке твердження піддав сумніву, вказавши на те, що хроніка збережена лише у рукописах XV–XVI ст., і запропонувавши її датування серединою XV ст., коли знову актуальними стали події 904 р. [15, с. 1098-1099].

Нова редакція життя Димитрія Солунського, яка дуже відрізняється від давніх «страждань Димитрія Солунського» була створена наприкінці XVII ст. святителем Димитрієм Ростовським (в миру Данило Туптало) і включена у склад його Четьх Міней. У версії Димитрія Ростовського з'являється досить велика за обсягом перша частина життя великомученика, в якій розповідається про його дитинство. Так, святий великомученик Димитрій названий тут сином благородних і благочестивих батьків, його батько був воєводою міста Солуні, а після його смерті цар Максиміан (тут не уточнено, який саме імператор мається на увазі – Геркулій чи Галерій) зробив Димитрія правителем усієї Солунської області [4, с. 561-562]. Поява цієї версії життя знайшло відображення в іконографії – ряд ікон з циклами життя Димитрія Солунського першої половини XVIII ст. починаються сценами різдва та хрещення святого, також є зображення батьків святого, які повчають його поклонятися іконам Христа і Божої Матері [8, с. 617-622]. Джерелами для складання цього життя слугували Великі Міней-Четві митрополита Московського Макарія (в них зібрано декілька текстів, перекладених або створених слов'янськими авторами, в тому числі переклад *passio altera*, деякі чудеса Димитрія Солунського, та енкомії), а також *passio tertia* Метафраста. Однак розповідь про дитинство святого і деякі інші частини тексту запозичені з якогось третього, невідомого нам джерела, де сцени різдва та хрещення святого були присутні. На користь цього припущення говорять деякі ікони XVI ст., на яких сцени з життя святого починаються зі сцени його різдва, або з зображенням поклоніння святого іконам, як це буде згодом описано Димитрієм Ростовським. Хоча слід зазначити, що в іконографії кінця XVII – початку XVIII ст., поряд із новою інтерпретацією життя Димитрія Солунського, є й інші приклади переробки давніх житійних циклів – сцени різдва та хрещення також з'являються і на іконах святого Георгія, святих Бориса і Гліба.

Таким чином, ми бачимо, що особливе вшанування святого Димитрія серед слов'ян, зокрема і в Україні, було зумовлене поширеними збірками «чудес Димитрія Солунського» і пізніше створеними енкоміями на честь святого. Однак важливим фактором у встановленні культу святого-воїна серед слов'ян було так зване «страждання Димитрія Солунського», причому у другій редакції (відомій як *passio altera*). Саме в цій редакції з'являються свідчення про те, що святий Димитрій був знатного походження, крім того, був наділений імператором владою над цілою провінцією. В той же час в Західній Європі культ великомученика Димитрія Солунського не набув широкого розголосу (за виключенням Італії, де вшанування святого було поширене завдяки візантійському

впливу) імовірно тому, що тут був поширений латинський переклад *passio prima*, значно біднішої на деталі редакції, зроблений Анастасієм Бібліотекарем в 876 р. у праці, присвяченій Карлу Лисому.

Література

1. *Иванова, О. В.* Чудеса св. Димитрия Солунского / О. В. Иванова // Свод древнейших письменных известий о славянах: (VII–IX вв.). – М., 1995. – Т. 2. – С. 91-211.
2. *Иванова, О. В.* Димитрий Солунский. «Мученичества». Мощи и мироточение. Сказания о чудесах / О. В. Иванова // ПЭ. – М., 2007. – Т. 15. – С. 155-168.
3. *Две византийские хроники X века: Псамафийская хроника. Взятие Фессалоники /* Предисл., комментарий А. П. Каждана и Р. А. Наследовой, перевод С. В. Поляковой и И. В. Филенковской. – М., 1959.
4. *Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четьих-Миней св. Димитрия Ростовского.* – Октябрь. Т. 2. – М., 1904.
5. *Макарий, митрополит.* Великие Миней Четьи. Октябрь. Дни 18 – 31. – СПб., 1880.
6. *Преображенский, А. С.* Димитрий Солунский. Иконография. / А. С. Преображенский // ПЭ. – М., 2007. – Т. 15. – С. 177-195.
7. *Рудаков, А. П.* Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии / А. П. Рудаков. – СПб., 1997.
8. *Смирнова, Э. С.* Иконография жития св. Димитрия Солунского: ее обновление в русской иконописи конца XVII – начала XVIII века / Э. С. Смирнова // Сборник радова Византолошког института. – 2007. – XLIV. – С. 617-622.
9. *Турилов, А. А.* Димитрий Солунский. Почитание у южных славян и на Руси / А. А. Турилов // ПЭ. – М., 2007. – Т. 15. – С. 168-174.
10. *ActaSS / Ed. C. Suyskeno, C. Bueo, J. Bueo, J. Chesquiero, I. Hubeno.* – Bruxellis, 1780. – Octobris. Т. 4.
11. *Kazhdan, A. P.* Anthypatos / А. Р. Kazhdan // ODB. – New York, Oxford, 1991. – vol. 1. – P. 111.
12. *Kazhdan, A. P.* Doux / А. Р. Kazhdan // ODB. – New York, Oxford, 1991. – vol. 1. – P. 659.
13. *Kazhdan, A. P.* Eparch / А. Р. Kazhdan // ODB. – New York, Oxford, 1991. – vol. 1. – P. 704.
14. *Kazhdan, A. P.* Nypatos / А. Р. Kazhdan // ODB. – New York, Oxford, 1991. – vol. 2. – P. 963-964.
15. *Kazhdan, A. P.* Kaminiates, John / А. Р. Kazhdan // ODB. – New York, Oxford, 1991. – vol. 2. – P. 1098-1099.
16. *Kazhdan, A. P.* Senator / А. Р. Kazhdan // ODB. – New York, Oxford, 1991. – vol. 3. – P. 1869–1870.
17. *Kazhdan, A. P., Ševčenko N. P.* Demetrios of Thessalonike / А. Р. Kazhdan, N. P. Ševčenko // ODB. – New York, Oxford, 1991. – vol. 1. – P. 605-606.

